

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ  
АРХЕОЛОГИЯ  
ARCHAEOLOGY

ՀՏԴ՝ 904:621

DOI: 10.52971/18294316-2022.25.2-81

ՇԻՐԱԿԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ  
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

*Գայանե Քոչարյան*

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

**Բանալի բառեր՝** Շիրակի գոգավորություն, ամրաշինական կառույցներ, զծային պաշտպանական համակարգ, համակենտրոն պաշտպանական համակարգ:

Սույն հոդվածում պատմահնագիտական առկա տվյալների համալիր ուսումնասիրության հիման վրա Շիրակը ներկայացվում է որպես Այրարատ նահանգի պաշտպանական համակարգի մասը կազմող կարևորագույն օղակներից մեկը: Պաշտպանական համակարգերի ձևավորման գործընթացը շարունակական երևույթ է, այն տևականորեն համալրվելով է իրականանում և ամբողջանում: Փորձ է արվում վերականգնելու Շիրակի պաշտպանական համակարգի շուրջ հինգ հազարամյա պատմության ընդհանրական բնութագիրը: Տեսական զարգացման գործընթացում, ժամանակի պահանջի թելադրանքով որոշակի սրբազրույթներ կրելով հանդերձ, Շիրակի պաշտպանական համակարգը պահպանում է իր հիմնական ուրվապատկերը:

**Նախաբան.** Հնագիտական հետազոտությունները հավաստում են Կարսի սարահարթով, Շիրակի ու Փամբակի լեռնաշղթաներով, Արագածի լեռնավահանով շրջափակված Շիրակի միջլեռնային արգասաբեր գոգավորության բնական պաշտպանվածությունը ամրաշինական կառույցներով գորացնելու իրողությունը՝ վաղ բրոնզի դարից ներառյալ զարգացած միջնադարը: Պատմահնագիտական սկզբնաղբյուրների պարունակած տեղեկատվությունը և տեղագրական տվյալները հնավորություն են ընձեռում ուրվագծելու Շիրակի գոգավորության պաշտպանական համակարգի համապատ-

կերը, ճշտելու կառուցվածքային բնութագիրը և հետամուտ լինելու զարգացման ընթացքին: Հետազոտությունների ընձեռած տվյալների համեմատական քննությամբ բացահայտվում է Շիրակի պաշտպանական համակարգի զարգացման հիմնական փուլերի անսքող կապը տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրադրությունների հարափոփոխ դրսևորումների հետ:

### **Խնդրի դրվածքը և արդի վիճակը**

Անուրանելի է մեծ երախտավորներ Ատրպետի, Թ. Թորամանյանի, հատկապես Ն. Մառի արշավախմբի կողմից<sup>1</sup> Շիրակի ամրաշինական կառույցների ուսումնասիրության կարևորությունը՝ առավել ևս որ դրանց զգալի մասը, գտնվելով Թուրքիայի ներկայիս տարածքում, ուսումնասիրողների համար մնում է անհասանելի: Ընդհատված այս կարևոր սկիզբը՝ Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում իր առավել լայն, հետևողական շարունակությունն ունեցավ միայն XX դ. երկրորդ կեսից սկսած (Կ. Ղաֆադարյան, Տ. Խաչատրյան, Լ. Պետրոսյան, Ս. Հարությունյան, Ա. Սմիթ, Ռ. Բադալյան, Պ. Ավետիսյան և այլք)<sup>2</sup>, թեպետ այդ ընդմիջման ընթացքում կատարվել են առանձին նախնական հետախուզական բնույթի աշխատանքներ (Ա. Հաջյան, Լ. Գյուլալյան, Բ. Պիոտրովսկի, Ե. Բայբուրջյան)<sup>3</sup>: Շնորհակալ գործ է կատարել Ս. Ղազարի միաբան Հ. Հովաննիսյանը<sup>4</sup> ի մի հավաքելով Հայաստանի բերդերի մասին եղած տեղեկատվությունը: Խնդրի պատմաքննական ուսումնասիրությամբ առանձնանում է Ա. Զարյանի<sup>5</sup> համեմատական վերլուծությամբ պաշտպանական համակարգերի բացահայտումը: Նա Այրարատի պաշտպանական ընդհանուր համակարգում բացահայտում է Շիրակի ամրաշինական կառույցների գծային և համակենտրոն համակարգերը:

«Անտիկ Դվինը Արտաշատի պաշտպանական համակարգում» մեր հոդվածում Արարատյան գոգավորության պաշտպանական համակարգը իր հիմնական գծերով բնութագրելիս, ներկայացնելով գոգավորության բնական պաշտպանվածությունը հզորացնող՝ հովիտը շրջապատող լեռնալանջերին շրջանաձև, գետահովիտների երկայնքին գծային շարքով դասավորված, լեռնանցքների ու դարպասների մոտ խմբված ամրոցների լայն ցանցը՝ անդրադարձել ենք նաև Ախուրյանի հովտով և Արագածի արևմտյան և արևելյան լանջերով դեպի Շիրակ անցնող հաղորդակցության նշանավոր ուղիներին<sup>6</sup>:

Տվյալ հարցի լուսաբանմանն առնչվող նորօրյա ձեռքբերումների<sup>7</sup> շրջանակներում, լրացուցիչ և համոզիչ հիմնավորումների համեմատական վերլուծությունը ևս հանգեցնում է Շիրակի ամրաշինական կառույցների թվագրության որոշակի ճշգրտում-

<sup>1</sup> Ատրպետ -1914, Марр Н. -1939, Թորամանյան Թ. -1942, Թորամանյան Թ. -1948:

<sup>2</sup> Ղաֆադարյան Կ. -1972, Хачатрян Т. -1975; Петросян Л. -1989; Badaljan R. et al. -1992; Հարությունյան Ս. -1994: Smith A., Kafadarian K.-1996; Avetisyan P. et al. -2000; Badalyan R., Avetisyan P. -2007.

<sup>3</sup> Аджан А., Гюзальян Л., Пиотровский Б. -1932.

<sup>4</sup> Յովաննեսյան Հ. -1970, էջեր 688-747, 922-931:

<sup>5</sup> Զարյան Ա. -1986:

<sup>6</sup> Քոչարյան Գ. -1996:

<sup>7</sup> «Ախուրյանի ավազանի ամրաշինական կառույցները» թեմայի շրջանակներում տե՛ս Խաչատրյան Հ. -2016, Խաչատրյան Հ. -2017, Եգանյան Լ. - 2017:

ների: Այսուհանդերձ, Շիրակի պաշտպանական համակարգի ընդհանուր պատկերի ամբողջական և ավարտուն վերականգման համար անհրաժեշտ է հնագիտական նյութի լուրջ համալրում և պատմաճարտարապետական խնդիրների շարունակական ընդգրկուն քննություն<sup>8</sup>:

#### Ամրոցների տեղագրական և ժամանակագրական տվյալները

Հնագույն ժամանակներից ի վեր Հայկական լեռնաշխարհով անցնող միջազգային տարանցիկ առևտրի, միաժամանակ և ռազմավարական կարևորության Հյուսիսային մայրուղին երկփեղկվում էր Շիրակի դաշտում՝ մի ճյուղը Երասխի հովտով դեպի Իրանական աշխարհ, Հեռավոր Արևելք, մյուսը՝ լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններով դեպի Միջագետք, Միջերկրականի ափեր:

Երասխ-Ախուրյան ռազմավարական հանգուցակետում տեղադրված Երվանդաշատը, Երվանդակերտը, Բագարանը<sup>9</sup> և Կարսի սարահարթի դարավանդներին տեղադրված՝ Սրեն, Ծպնի, Տեկոր, Ագարակ, Մաղխասբերդ, Արջո-Առիճ<sup>10</sup>, Անի, Աղջկաբերդ, Արգինա, Երազգավորս, Տիգնիս, Սոսկերտ<sup>11</sup> և Ախուրյանի ձախ ափի Քերթի, Վահրամաբերդ, Տիրաշեն, Կուսայրի նաև Գուսանագյուղի, Շիրակավանի ամրոցները<sup>12</sup> հս-

<sup>8</sup> Քննվող խնդրի մասին հակիրճ զեկուցվել է «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական առաջին գիտաժողովին, Գյումրի, 1994 թ., տե՛ս **Քոչարյան Գ. -1994**, էջեր 35-36:

<sup>9</sup> Երասխ-Ախուրյան ռազմավարական հանգուցակետի մասին տե՛ս **Քոչարյան Գ. -1996**, էջեր 338-339:

<sup>10</sup> *Մրեն* - Ախուրյան-Տեկոր գետախառնուրդի վայրում՝ XII դ. ամրոց (**Թորամանյան Թ. -1942**, էջ 295). *Ծպնի* - Տեկորի վտակի ափին՝ ամրոցների մնացորդներ (**Ատրպետ -1914**, էջ 168). *Տեկոր* - նույնանուն գետի ափին, կիկլոպյան ամրոցի հիմքի վրա VI դ. Կամսարականների կողմից վերաշինված բերդ, գործել է և Բագրատունիների շրջանում (**Ատրպետ -1914**, էջ 166, **Թորամանյան Թ. -1942**, էջեր 37, 173-174, 330-331). *Ագարակ* - նախորդ ամրոցից 10 կմ գետի հոսանքն ի վեր՝ կիկլոպյան ամրոց (**Ատրպետ-1914**, էջ 165). *Մաղխասբերդ* - Անիից հարավ, Ախուրյանի ափին՝ կիկլոպյան ամրոցի տեղում VI դ. վերակառուցվել է և գործել Կամսարականների, Բագրատունիների, Չաքարյանների օրոք, կանգուն է եղել մինչև XVII դ. (**Ատրպետ-1914**, էջ 168, **Թորամանյան Թ. -1942**, էջեր 311-312). *Արջո-Առիճ* - նույնանուն լեռան ստորին գագաթներից մեկի վրա՝ կիկլոպյան շինության մնացորդներ (**Ատրպետ-1914**, էջ 168, **Թորամանյան Թ. - 1942**, էջ 330): Ի լրումն նշենք, որ Աշխարհբեկ Քալանթարը 1920 թ. Անի-Տեկոր շրջակա տարածք կատարած ուղևորության իր օրագրում անդրադարձել է *Արջո-Առիճի*, *Տեկորի*, *Ագարակի* ամրաշինական կառույցներին (**Քալանթար Ա.-2007**, էջեր 146, 150, 169, 174-176):

<sup>11</sup> *Անի* - Ախուրյանի և Ծաղկոցաձորի կիրճերով եզերված դարավանդի վրա՝ կիկլոպյան պարիսպների մնացորդներ, IV-XIV դդ. անմատույց ամրոց, *Աղջկաբերդ* - նույն տեղում՝ կիկլոպյան շինությունների մնացորդներ, IV-XII-XIII դդ. ամրոց (**Մարր Խ. -1939**, cc. 19-23, 49, 66, **Թորամանյան Թ. -1942**, էջեր 323-338). *Արգինա* - Կարս գետի ստորին հոսանքի աջ ափին, հնագույն ամրոցի տեղում՝ VI-X դդ. ամրոց (**Ատրպետ-1914**, էջ 187, **Թորամանյան Թ. -1942**, էջ 305). *Երազգավորս* - Ախուրյան-Կարս գետախառնուրդի վայրում՝ մ. թ. IX դ. բերդ (**Թորամանյան Թ. -1942**, էջ 312). *Տիգնիս* - համանուն գետի ափին, վաղ բրոնզի դարին բնորոշ գտածոներ, կիկլոպյան ամրոցի հիմքի վրա կառուցված Բագրատունիների ամրոց-դղյակ (**Թորամանյան Թ. -1942**, էջեր 312-314, **Хачатрян Т. -1975**, cc. 38-39). *Սոսկերտ* - Տիգնիս գետի հոսանքն ի վեր, կիկլոպյան ամրոցի տեղում՝ Արշակունյաց և Բագրատունյաց օրոք վերաշինված բերդի, իսկ շրջակա գյուղերի տարածքում կիկլոպյան ամրոցների մնացորդներ (**Ատրպետ-1914**, էջ 187):

<sup>12</sup> *Քերթի* - Շիրակի լեռնաշղթայի «Սղնախներ» սարի վրա՝ մ. թ. ա. X դ. վաղերկաթեդարյան ամրոցը գործել է ներառյալ մ. թ. ա. VI-IV դդ. (**Петросян Л. -1989**, cc. 26-31, 36). *Վահրամաբերդ* - Անիից հյուսիս, Ախուրյանի կիրճում, հրվանդանի վրա, կիկլոպյան ամրոցի տեղում՝ մ. թ. X դ. Վահրամ Պախլավունու կառուցած «կայազորային տիպի ամրոց», Արգիշթեն I-ի ժայռափոր արձանագրություն (**Ար-**

կում էին միջազգային առևտրի հիշյալ մայրուղու արևմտյան ճյուղի Շիրակով անցնող հատվածը (նկ. 1):

Արագածի հյուսիսարևմտյան լանջի Գառնհովտի, Սառնաղբյուրի, Լեռնակերտի, Տուֆաշենի, Հոռոմի<sup>13</sup>, հյուսիսային լանջի Սպանդարյանի, Արևշատի, Հնաբերդի, Ծաղկահովտի ամրոցները<sup>14</sup> և Նիգով անցնող Քասաղի հովտի՝ Ապարանի բերդ, Գա-

тюнян С. -1985, сс. 258-259, Հարությունյան Ս. -1994, էջ 41,) *Տիրաշեն* - Վահրամաբերդից հարավ, կիկլոպյան ամրոցի տեղում՝ մ. թ. X դ. կառուցված «կայազորային տիպի ամրոց» (*Հարությունյան Ս. -1983, էջ 35, Հարությունյան Ս. -1985, էջեր 47-48, Խաչատրյան Հ. -2017, էջեր 209-210*). *Կումայրի* - Ախուրյանի ափին, բարձունքի վրա՝ խոշոր ամրոց-բնակավայր, այստեղ հայտնաբերված հնագիտական նյութը թվագրվում է մ. թ. ա. III հազարամյակից միջնադարը ներառյալ (*Хачатрян Т. -1975, сс. 28, 130, Հարությունյան Ս. -1994, էջ 42* ). *Գուսանազուղ* - Ախուրյանի հովտում, Կումայրիից հարավ՝ կիկլոպյան ամրոցների մնացորդներ, որոնցից մեկի տեղում XIII-XIV դդ. Կառուցվել է նոր ամրոց (*Ատրպետ-1914, էջ 168. Թորամանյան Թ. -1942, էջեր 24-27, Թորամանյան Թ. -1948, էջեր 133-134, 172*), սույն հնավայրը վերագրվում է «երկու կամ ավելի ամրոց-միջնաբերդերով պաշտպանվող» բրոզեդարյան բնակատեղիների շարքին, հայտնաբերվել է ուշ բրոնզի դարի նյութ (*Хачатрян Т. -1975, с.128, Ղաֆադարյան Կ. -1984, էջեր 34, 128*.)։ *Շիրակական* - համանուն գյուղի ծայրամասում, Ախուրյանի ափին, դարավանդի գագաթին՝ մ. թ. ա. VIII-VI դդ. ամրոց (*Петросян Л. -1989, сс. 8-9, Թորոսյան Ռ., Խնկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ. -2002, էջեր 116-128*):

<sup>13</sup> *Գառնհովտ* - Մաստարայից հյուսիս-արևելք՝ տարբեր ժամանակների կիկլոպյան ամրոցների համալիր, ամրոցներից երկուսը թվագրվում է ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններով՝ մ. թ. ա. XIII-X դդ. (*Аджан А. и др. -1932, сс. 61-64, Թորամանյան Թ. -1942, էջեր 21-24, Ղաֆադարյան Կ. -1972, էջ 153*, վաղ երկաթի դարի ամրոցների մասին տե՛ս *Smith A., Kafadarian K. -1996, pp. 29-31*), Գառնհովտը III-V դդ. համարում է Արագածոտնի լեռնային պաշտպանական գոտին (*Մաղոյան Բ. -1989, էջ 78, Քոչարյան Գ. -1996, էջ 340*). *Սառնաղբյուր* - Գառնհովտից հյուսիս-արևմուտք՝ մ. թ. ա. III-I հազարամյակի կեսերն ընդգրկող ամրոց-բնակատեղիների համալիր (*Ղաֆադարյան Կ. -1972, էջեր 152-153, Хачатрян Т. -1975, с. 38*, վաղերկաթեդարյան ամրոցների մասին տե՛ս *Smith A., Kafadarian K. -1996, p. 29*). *Լեռնակերտ* - Սառնաղբյուրից հյուսիս-արևելք, ապառաժ սարերի վրա՝ վաղերկաթեդարյան «Վերի բերդ» և «Վարի բերդ» ամրոցներ, վերջինիս վերգետնյա հնագիտական նյութը վերաբերում է վաղ բրոնզի դարաշրջանին՝ մ. թ. ա. IV – III հազ. (*Ղաֆադարյան Կ. -1972, էջ 153, Хачатрян Т. -1975, сс. 127-128, Smith A., Kafadarian K. -1996, pp.31-33*). *Տուֆաշեն* - Արթիկից հարավ-արևմուտք, կիկլոպյան ամրոցի մնացորդներ, ըստ ընդհանուր բնութագրի՝ ուշ բրոնզի, վաղերկաթեդարյան ամրոց (*Хачатрян Т. -1975, сс.128-129, Ղաֆադարյան Կ. -1984, էջ 62*). *Հոռոմ* - Արթիկից հյուսիս-արևմուտք, Մանթաշ գետի հովտում, բարձունքի վրա՝ ուշ բրոնզի, վաղ երկաթի, Վանի թագավորության և միջնադարյան (IX-XI դդ.) ամրոցների համալիր (*Badaljan R. et al. -1992, pp. 31-48*, միջնադարյան ամրոցը պեղել է և թվագրել հնագետ Սերգեյ Հարությունյանը), ըստ հնագիտական տեղեկատվության՝ մ. թ. ա. VI դ. առաջին կեսից հետո կյանքն այստեղ շարունակվել է (*Kohl Ph., Kroll St. -1999, pp. 243-259*):

<sup>14</sup> *Սպանդարյան* - Արթիկից հյուսիս-արևելք, Մանթաշ գետի աջ ժայռոտ ափին՝ ամրոց-բնակատեղիների մնացորդներ, վաղ բրոնզի, ուշ բրոնզի, վաղ երկաթի մշակույթներին բնորոշ հնագիտական նյութ, Արգիշթեն I-ի ժայռափոր արձանագրություն (*Թորամանյան-1948, էջեր 134, 197-198, Хачатрян Т. -1975, сс. 37-38, 127-128, Арутюнян С. -1985, сс.116-117*). *Արևշատ* - Մանթաշ գետի հոսանքն ի վեր, բլուրների վրա կիկլոպյան ամրոց՝ դասվում է ուշ բրոնզ, վաղերկաթեդարյան հուշարձանների շարքին (*Аджан А. и др.-1932, сс. 61-64, Хачатрян Т. -1975, сс.127-128*). *Հնաբերդ* - Արևշատից հարավ-արևելք, կիկլոպյան ամրոց՝ պատկանում է մ. թ. ա. XIII-VI դդ. ամրոցների շարքին (*Аджан А. и др. -1932, сс. 61-64, Թորամանյան-1942, էջեր 31-32, Хачатрян Т. -1975, сс. 26, 128-129, Ղաֆադարյան Կ. -1984, էջ 62*), ըստ նոր տվյալների՝ ընդգրկվում է ուշ բրոնզի, վաղ երկաթի, ուշ ուրարտական, արեմենյան, անտիկ և միջնադարի ժամանակագրական շրջանակներում (*Avetisyan P. et al.-2000, pp. 39-41*). *Ծաղկահովտ* - Հնաբերդի հարևանությամբ դեպի հյուսիս-արևելք, բարձունքի վրա կիկլոպյան ամրոց՝ ընդգրկվում է ուշ բրոնզի, վաղ երկաթի, ուշ ուրարտական, արեմենյան, անտիկ և միջ-

զանոց, Դովրի, Աշտարակ, Աղթամիր, Օշական ամրոցների գծային շարքը<sup>15</sup> կազմում էին Շիրակ-Նիգ պաշտպանական աղեղը (նկ. 1):

Արագածոտնի<sup>16</sup> և Շիրակ-Նիգի ամրաշինական կառույցների աղեղները միասին ապահովում էին Հյուսիսային մայրուղու՝ Արագած լեռան արևմտյան և արևելյան լանջերով անցնող ուղեգծերը (նկ. 1): Ուշադրության է արժանի, որ թվարկած հուշարձանները ճշգրտում են Հ. Մանանդյանի պատմաշխարհագրական աշխատություններում մեկնաբանված առևտրական ճանապարհների ուղղություններն ու ռազմավարական կարևորությունը<sup>17</sup>:

#### Պաշտպանական համակարգի ձևավորման գործընթացը

Վաղ բրոնզի դարաշրջանում (մ. թ. ա. IV-III հազ.), Շիրակով անցնող Հյուսիսային միջագոյն տարանցիկ առևտրի մայրուղու ճյուղավորումների երկայնքին (Ախուրյանի հովիտ) և լեռնալանջերին (Արագած լեռ) ամրաշինական կառույցներ տեղադրելով, առկա է տարածքի բնական պաշտպանվածության հզորացման միտում: Հավելենք, «որ վաղ պետական կազմավորումները տարածաշրջանում արձանագրվում են առնվազն մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերից»<sup>18</sup>:

Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններում (մ. թ. ա. XV-XII/IX դդ.) նկատվում է պաշտպանական համակարգի հերթական համալրում և կազմավորում, որն աներկբայորեն պետական նոր միավորումների առաջացման և հզորացման արդյունք է: Այս շրջանում (հատկապես մ. թ. ա. IX դարից ի վեր) համակարգի ծավալուն համալրման իրողությունը պայմանավորված էր Վանի թագավորների արշավանքներին միացյալ ուժերով դիմագրավելու, սեփական անկախությունը պահպանելու, Հյուսիսային մայրուղին իր ճյուղավորումներով հանդերձ վերահսկելու՝ Էթիունի համադաշնության<sup>19</sup> ռազմաքաղաքական շահավետությամբ:

Երկաթի լայն տարածման դարաշրջանում (մ. թ. ա. VIII-VI դդ.)՝ Վանի թագավորությանը, Երվանդունիների և Աքեմենյան սատրապության ժամանակաշրջանին (մ.թ.ա. VI-IV դդ.) վերաբերող նյութերը դեռևս անբավարար են քննվող խնդրի բացահայտման համար: Այսուհանդերձ հատկանշական է, որ Վանի թագավորության արշավանքները փաստագրող նյութերը (Վահրամաբերդ, Սպանդարյան)<sup>20</sup> և Հոռոմի, Հնաբեր-

---

նադարի ժամանակագրական շրջանակներում (Аджан А. и др.-1932, сс.61-64, Թորամանյան Թ. - 1942, էջեր 14-17, Smith A., Kafadarian K.-1996, pp.32-36, Avetisyan P. et al.-2000, pp. 32-37, 47-50):

<sup>15</sup> Քասաղի հովտի Ապարանի բերդ-Գազանոց-Օշական ամրոցների գծային շարքի մասին տե՛ս Քոչարյան Գ.-1996, էջեր 340-341, 344-345, տե՛ս նաև Badalyan R., Avetisyan P. – 2007, pp.43, 49, 90, 95-97:

<sup>16</sup> Արագածոտնի՝ Շամիրամ, Արուն, Աշնակ. Թալին, Մաստարա, Կոշ, Բազմաբերդ, Սասունաշեն, Կաթնաղբյուր, Չաքարի բերդ, Դաստակերտ ամրոցների պաշտպանական աղեղի մասին մանրամասն տե՛ս Քոչարյան Գ. -1996, էջեր 339-340, 344:

<sup>17</sup> Манандян А. -1954, сс. 153-159, Մանանդյան Հ. -1960, էջեր 145-146 (տե՛ս քարտեզ 1), էջեր 165-166 (քարտեզ 7):

<sup>18</sup> Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ. -2006, էջ 4: Ախուրյանի ափամերձ կիկլոպյան ամրաշինական կառույցների մասին տե՛ս Եգանյան Լ.- 2017

<sup>19</sup> Մ. թ. ա. IX դ. վերջին քառորդում Հայկական Պարից հյուսիս ձևավորված Էթիունի համադաշնության մասին տե՛ս Խանգաղյան Է. -1979, էջեր 120-132, 145-148, Ավետիսյան Պ., Բորոխյան Ա. - 2010, էջեր 16-17:

<sup>20</sup> Арутюнян С. -1985, сс.116-117, 258-259.

դի, Ծաղկահովտի քննվող ժամանակի ամրոցները իրենց տեղագրությամբ նույնպես վավերացնում են Ախուրյանի հովտով և Արագածի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան լանջերով անցնող հայտնի ուղեգծերը (նկ. 1):

Անտիկ դարաշրջանում (մ. թ. ա. VI-մ. թ. IV դդ.) կյանքի շարունակական ընթացքը հնագիտորեն վավերացված է Շիրակում<sup>21</sup>: Հայոց արքայատոհմերի օրոք վերստին արժևորվում է Շիրակի առևտրատնտեսական և ռազմավարական առանձնակի կարևորությունը՝ Արևելք-Արևմուտք միջազգային տարանցիկ առևտրի Հյուսիսային մայրուղու ճյուղավորումների վրա: Այդ է վկայում հաղորդակցության ուղիների վերահսկողությունը ապահովող ամրաշինական կառույցների (շերտագրական հաջորդականությամբ փաստված) շարունակական զարգացման համընդհանուր պատկերը:

Կամսարական նախարարական տունը (IV-VIII դդ.), իշխելով Շիրակում և Արշարունիքում, Ախուրյանի հովտում, նախկին կիկլոպյան ամրոցների տեղում կառուցում է Սոսկերտ, Արգինա, Անի, Աղջկաբերդ, Մաղխասբերդ, Տեկոր ամրոցները: Կամսարականները փաստորեն հյուսիս-հարավ ուղղությամբ վերակազմավորում, ուժեղացնում են ամրաշինական կառույցների դիմադրության հնագույն շարքը ընդհուպ առևտրական և ռազմավարական խոշորագույն հանգուցակետ Երվանդաշատը՝ ապահովելով գյուղատնտեսության, արհեստի և առևտրի կետրոնների խաղաղ զարգացումը տարածաշրջանում (նկ. 1):

Բագրատունիների քաղաքական հզորացմանը զուգընթաց (IX-XI դդ.)՝ միջազգային հարաբերությունների աստիճանաբար կայունացումը և սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացումը հանգեցրեցին երկրում նոր կենտրոնների առաջացմանը (Անի, Կարս, Արծն)<sup>22</sup>: Սրանցով էլ պայմանավորված որոշակի սրբազրույթների ենթարկվեց Արևելքը Բյուզանդական կայսրության հետ կապող միջազգային տարանցիկ առևտրի Հյուսիսային մայրուղին: Մարանդ-Նախճավան-Դվին-Անի-Կարս-Արծն-Տրապիզոն ուղեգծի գլխավոր հանգուցակետը X դ. երկրորդ կեսին դարձավ Բագրատունյաց թագավորության նորաստեղծ մայրաքաղաքը՝ Անին: Այստեղ էր մայրուղին ճյուղավորվում դեպի Սև, Կասպից, Միջերկրական ծովերի ափեր<sup>23</sup>: Բագրատունիները ներառնելով այս հիմնական ուղղությունները՝ Անիից տարբեր հեռավորությունների վրա վերաշինում, վերականգնում են հին ամրոցները, համալրում նաև նորերով: Այսպես՝ հյուսիսում՝ Երազգավորս, Արգինա, Տիգնիս, Սոսկերտ, Գուսանագյուղ, Հոռոմ, Կումայրի, Տիրաշեն, Վահրամաբերդ, արևելքում և հարավ-արևելքում՝ Թալին, Աշնակ, անառիկ Անբերդ<sup>24</sup>, հարավում՝ Աղջկաբերդ, Մաղխասբերդ, Տեկոր, Բագարան, արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում՝ Կարս, Կաղզվան, Կապույտ բերդ:

**Եզրահանգում.** Տարածաշրջանի ամրաշինական կառույցների ուսումնասիրության արդի մակարդակը գիտական առավել խոր եզրահանգումների հնարավորություն դեռևս չի ընձեռում: Այսուհանդերձ ներկայացված հուշարձանների տեղագրական ու-

<sup>21</sup> Խաչատրյան Հ. -1994, էջեր 28-30, Тер-Мартirosов Ф. -1999, с.с. 32-46:

<sup>22</sup> Манандян А. -1954, с.с. 214-216, 233-234.

<sup>23</sup> Առաքելյան Բ. -1964, էջեր 32-34:

<sup>24</sup> Անիի պաշտպանական օղակում Անբերդի առանձնակի դերի մասին տե՛ս Հարությունյան Ս. - 1978, էջեր 15, 17, 20-23, Հարությունյան Ս. -1994, էջեր 40-42:

Կամսարականների շրջանին (IV-VIII դդ.) բնորոշ է Ախուրյանի հովտի ամրա-  
շինական կառույցների վերաշինման ու համալրման միտում, որով հզորացվում է Շի-  
րակի գծային պաշտպանական համակարգը<sup>25</sup>:

Շիրակի տնականորեն կատարելագործվող պաշտպանական համակարգը՝ Այրարատի ընդհանուր պաշտպանական համակարգի բաղկացուցիչ օղակը, դառնում է պետականությունը վերականգնած ինքնիշխան երկրի համար առաջնակարգ ռազմավարական կարևորության հանգույց:



<sup>26</sup> ՆՈՒՅՆ տեղում, էջեր 92, 143:

## ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ОБОРОНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ШИРАКА

*Кочарян Г. Г.*

**Ключевые слова:** *Ширакское плато, фортификационные сооружения, линейная оборонительная система, концентрическая оборонительная система.*

Ширакское плодородное плато занимает территорию расположенную между Карским плоскогорьем, Ширакским и Памбакскими горными хребтами, а также массивным щитом горы Арагац. Естественная обороноспособность Ширакского плато с древнейших времен усиливается фортификационными сооружениями. Значительная часть этих сооружений в археологическом отношении изучена недостаточно, чтобы иметь возможность для более глубокого научного обобщения. Тем не менее, сравнительный анализ результатов исследования топографических и хронологических данных (с учетом военно-политической ситуации в регионе) позволяет проследивать процесс последовательного формирования оборонительной системы Ширака с III тысячелетия до н. э. по I тысячелетие н. э.

В период княжеского рода Камсараканов (IV-VIII вв.) наблюдается тенденция перестройки и пополнения древнейших крепостей расположенных вдоль транзитных торговых путей Ахурянской долины, в результате чего сформировалась и усилилась линейная оборонительная система Ширака.

В период царствования Багратидов (IX-XI вв.) - при перенесении царского двора из Карса в Ани (961 г.) - сливаясь камсаракановской линейной оборонительной системой формируется концентрическая оборонительная система столицы. Это было обусловлено возникновением новых развивающихся городских центров, в результате чего торгово-стратегические пути скрещивались в Ани. Реорганизованная и усовершенствованная оборонительная система Ширака - составное звено общей оборонительной системы Айрарата – становится контролирующим узлом стратегической важности для восстановленной государственности суверенной страны.

## THE PROCESS OF FORMATION OF SHIRAK DEFENSIVE SYSTEM

*Kocharyan G. G.*

**Key words:** *Shirak plain, fortifications, linear defensive system, concentric defensive system.*

Archaeological investigations witness fact to strengthen the natural defence of the fertile Shirak plain (enclosed by the Kars plateau, the Shirak and Pambak Ranges and the Mt. Aragats) by the fortifications since the ancient times. The archaeological research level of the considerable part of these fortifications doesn't enable to do the more complete interpretations. However comparative analysis of the results of investigations based on topographical and chronological data of the fortifications, together with the account of military and political situation in the region, enable to reveal the process of successive formation of the Shirak defensive system since the 3rd millennium BC up to 1st millennium AD.

In the period of the Kamsarakan prince's family (4th-8th centuries AD) ancient fortresses along Akhuryan valley transit trade routes are being rebuilt and completed. Hence the linear defensive system of the Shirak plain was formed and strengthened.



During the reign of Bagratids (9th-11th centuries AD) the capital from Kars to Ani was trasfered in the 961 AD. By this action, fusing together with the linear defensive system was formed the concentric defensive system of the capital. In connection with the rise of the new developing urban centres, Ani, as the most important strategic centre, also became crossroad of the international transit trade routes. Reorganized and improved Shirak defensive system - one of the composite links of the Ayrarat state defensive system - became the controlling junction with strategic significance for the reconstructed statehood sovereign country.

**Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն**

1. **Առաքելյան Բ. -1964**, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 320 էջ:
2. **Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ. -2006**, Արարատյան դաշտի մշակույթը մ. թ. ա. XI-VI դարերում, Երևան, ԵՀ հրատ., 396 էջ:
3. **Ավետիսյան Հ., Բոբոխյան Ա. -2010**, Ուրարտուի հնագիտություն (Ամրոց-բնակավայրեր և դամբարանային համալիրներ), Երևան, «Բավիղ» հրատ., 236 էջ:
4. **Ատրպետ -1914**, Շիրակի աշկատարեան(կիկոպեան) ամրոցները // Ազգագրական հանդես, 25/2, Թիֆլիս, էջեր 165-188:
5. **Եգանյան Լ. -2017**, Ախուրյան գետի ափամերձ կիկոպյան կառույցները // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», XX, Գյումրի, էջեր 190- 205:
6. **Չարյան Ա. -1986**, Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 223 էջ:
7. **Թորամանյան Թ. -1942**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա, Երևան, Արմ-ՖԱՆի հրատ., 403 էջ:
8. **Թորամանյան Թ. -1948**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 307 էջ:
9. **Թորոսյան Ռ., Խնկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ. -2002**, Հին Շիրակական (1977-1981 թթ. Պեղումների արդյունքները), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 259 էջ:
10. **Խանզադյան Է. -1979**, Էլառ-Դարանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 188 էջ:
11. **Խաչատրյան Հ. -1994**, Ուրվագծեր Շիրակի դաստակերտի մ. թ. ա. I-ին դարի առևտրատնտեսական հարաբերությունների // «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», հանրապետական առաջին գիտաժողով, Չեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, էջեր 28-30:
12. **Խաչատրյան Հ. -2016**, Պաշտպանական կառույցների գործառնության դասակարգում // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», XIX, Գյումրի, էջեր 27-33:
13. **Խաչատրյան Հ. -2017**, Ախուրյանի ավազանի միջնադարյան ամրաշինական կառույցները // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», XX, Գյումրի, էջեր 206- 215:
14. **Հարությունյան Ս. -1978**, Անբերդ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 110 էջ:
15. **Հարությունյան Ս. -1983**, Մարմաշենի 1980-1982 թթ. պեղումների արդյունքները // Հայկական ՍՍՀ-ում 1981-1982 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Չեկուցումների թեզիսներ, Երևան, էջ 35:
16. **Հարությունյան Ս. -1985**, Մարմաշենի պեղումների արդյունքները // Հայկական ՍՍՀ-ում 1983-1984 թ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Չեկուցումների թեզիսներ, Երևան, էջեր 47-49:
17. **Հարությունյան Ս. -1994**, Անիի պաշտպանական համակարգը // «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական առաջին գիտաժողով, Չեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, էջեր 40-42:

18. **Ղաֆադարյան Կ. -1972**, Դիտողություններ ուրարտական ամրաշինության վերաբերյալ // Պատմաքննադատական հանդես, N 2, էջեր 151-162:
19. **Ղաֆադարյան Կ. -1984**, Արգիշտիիսինիլի քաղաքի ճարտարապետությունը (1962 -1976 թթ. պեղումների նյութերով), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 164 էջ:
20. **Մանանդյան Հ. -1960**, Հերակ կայսեր պարսկական արշավանքների ընթացողիները, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Երևան, Հայպետհրատ, էջեր 141-172:
21. **Յովհաննէսեան Հ.-1970**, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1014 էջ:
22. **Սադոյան Բ. -1989**, Արագածոտնի վաղ միջնադարյան ամրոցների տիպաբանական տարբերակման փորձ // Հայկական ԽՍՀ-ում 1987-1988 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Չեկուցումների թեզիսներ, Երևան, էջեր 78-80:
23. **Քալանթար Ա. -2007**, Հայաստան՝ Քարե դարից միջնադար, երկերի ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 410 էջ:
24. **Քոչարյան Գ. -1994**, Շիրակի պաշտպանական համակարգի ուրվագծման փորձ // Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, հանրապետական առաջին գիտաժողով, Չեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, էջեր 35-36:
25. **Քոչարյան Գ. -1996**, Անտիկ Դվինը Արտաշատի պաշտպանական համակարգում // Հանդես Ամսորնայ, N 1-12, էջեր 336-359:
26. **Аджан А., Гюзальян Л., Пиотровский Б. -1932**. Циклопические крепости Закавказья // Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры. вып. 1-2. сс. 61-64.
27. **Арутюнян Н. -1985**. Топонимика Урарту. “Хурриты и Урарты” 1, Ереван, изд. АН Арм ССР. 308 с.
28. **Манандян Я. -1954**. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. эры - XV в. н. эры), Ереван, изд. ЕУ. 346 с.
29. **Март Н. -1934**. Ани: Книжная история города и раскопки на месте городища, Л.-М. Огиз, Государственное социально-экономическое изд., 133 с.
30. **Петросян Л. -1989**. Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н. э.), Археологические раскопки в Армении, N 21, Ереван, изд. АН Арм ССР, 125 с.
31. **Тер-Мартirosов Ф. -1999**. Ширак в эпоху классической античности // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», II, Գյումրի, էջեր 32-46 :
32. **Хачатрян Т. -1975**. Древняя культура Ширака III-I тыс. до н. э., Ереван, изд. ЕУ. 276 с.
33. **Avetisyan P., Badalyan R., Smith A. -2000**. Preliminary Report on the 1998 Archaeological Investigations of Project Aragats in the Tsakahovit Plain, Armenia // Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, XLII/1, pp. 19-59.
34. **Badalyan R.S., Avetisyan P.S.- 2007**. Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia: I. Mt. Aragats and its Surrounding Region, British Archaeological Reports International Series 1697, Oxford, 2007.
35. **Badaljan R., Edens C., Kohl P., Tonikjan A. -1992**. Archaeological Investigations at Horom in the Shirak Plain of Northwestern Armenia, 1990 // Iran, XXX, pp. 31-48.
36. **Kohl Ph., Kroll St. -1999**. Notes on the Fall of Horom // Iranica Antiqua, XXXIV, pp. 243-259.
37. **Smith A.T, Kafadarian K.- 1996**. New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: Preliminary Report of the Ancient Landscapes Project, Iran XXXIV, pp. 23-37.

Ընդունվել է՝ 10. 09. 2022  
Գրախոսվել է՝ 22. 09. 2022  
Հանձնվել է տպ.՝ 28. 11. 2022

#### **Տեղեկություններ հեղինակի մասին**

**Գայանե ՔՈՉԱՐՅԱՆ**՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,  
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի  
Հին Հայաստանի հնագիտության բաժնի գիտաշխատող,  
Էլ. հասցե՝ vruyr 2001@yahoo.com.